

A Tihanyi alapítólevél helyneveinek régészeti környezete

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

1. A 11. századi Kárpát-medence nyelvi, etnikai, történeti kérdéseinek jobb megvilágításában alapvető szerepük van a korai nyelvemlékeinknek, s ezek között is kiemelt jelentőségű a Tihanyi alapítólevél (1055). Ennek fényében nem véletlen, hogy első eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünk időről időre a nyelvészek és történészek vitáinak a középpontjába kerül. A történészek közül legutóbb a korszak egyik vezető kutatója, KRISTÓ GYULA vizsgálta meg részletekbe menő alaposággal a Tihanyi alapítólevél helynévi adatait, s azok nyomán igen súlyos következtetésekre jutott (2000). Véleménye szerint „a nagyobb helyek, az irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településneveken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el.” (KRISTÓ 2000: 23). Vizsgálatainak általános, immár nem csak a Tihanyi alapítólevél adatain alapuló végeredményeként pedig úgy foglalt állást, hogy „A magyarok által létrehozott állam tisztségviselői, a szláv tömegek alávetésével a magyarok révén megvalósított társadalmi polarizáció csoportjai csak úgy viselhetnek rendre (bár természetesen koránt sem kizárólagosan) szláv nevet, ha ennek az államnak és ennek a társadalomnak számra legjelentősebb komponense szláv nyelven beszélt. Ez megfelel annak a megállapításnak, amit a honfoglalás kori Kárpát-medence etnikai viszonyairól sokban más bizonyítékok alapján feltételeztem: a honfoglaló magyarok nomádállamának 100 ezer fős (magyar mellett nyilvánvalóan még törökül is beszélő) népességével szemben az itt talált népesség 150-250 ezer főre becsülhető.” (i. m. 40–41).

KRISTÓ GYULA fent idézett nézeteivel tökéletesen ellenkező eredményre jutott HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványait elemző monográfiájában (2010). Megállapította, hogy „az alapítólevél anyaga alapján elemezhető csaknem száz helynév között mindössze kettő olyan található, amelynek keletkezését nem a magyarból, hanem valamely más nyelvből magyarázhatjuk meg: Kesztlőc település és a Balaton tó neve szláv eredetű, s mindkettő átvétel útján került a magyarba.” (2010: 230). Ráadásul — mint azt alapos elemzéseiben

kimutatta — e két jövevénynév, csakúgy, mint más szláv, török és német személynévből is magyarázható helynév, magyar nyelvű névhasználókra utal (i. m. 231).

A közelmúltban a régészet részéről BÁLINT CSANÁD vizsgálta az etnikum kérdését (2006), a nyelvészet oldaláról pedig HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA szentelt rendkívül alapos módszertani tanulmányt a 11. századi Kárpát-medence nyelvi és etnikai rekonstrukciós problematikájának (2016). Úgy vélem, jelen dolgozat elkészítése már csak azért is időszerű volt, mert a történészek és régészek körében a legutóbbi időkig széleskörűen elterjedt és sokak által ma is használt KNEI ZSA ISTVÁNNAK a 11. századi Kárpát-medence etnikai viszonyait ábrázoló munkája (1938). Idézett dolgozatukban HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA nemcsak KNEI ZSA módszertani hiányosságait haladták meg, de rámutattak azokra az alapvető hibákra is, amelyeket KRISTÓ GYULA elkövetett az etnikai rekonstrukciója során.

Miután a korai, szórvány-nyelvmélekek tanúságait hasznosító történész, valamint nyelvész szakemberek egymással homlokegyenest ellenkező következtetésre jutottak egy adott térség (jelen esetben a Délkelet-Dunántúl) etnikai és nyelvi rekonstrukciója során, érdemes megvizsgálni, hogy mit tud hozzátenni (egyáltalán: hozzá tud-e tenni valamit?) e kérdéshez a régészet? Mielőtt azonban erről rátérnék, nem kerülhetem el annak jelzészzerű bemutatását, hogy a régészeti kutatások ezen a téren milyen utat jártak be.

2. A magyar honfoglalás és államalapítás korának emlékeit kutató régészet megszületését hagyományosan a benepusztai (ma: Ladánybene, Bács-Kiskun megye) lovas férfi sír előkerüléséhez szokás kapcsolni (1834). A szélfúttá homokdombból a helyi pásztorok által kikapirgált veretek, pénzek, fegyverek és lószerszámok értékelését a kor neves műgyűjtője, JANKOVICH MIKLÓS végezte el (1834). Dolgozatának barokkos hosszúságú címében (Egy magyar hősnek — hihetőleg Bene vitéznek — ki még a X. század elején Solt fejedelemmel I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újonnan felfedezett tetemeiről s öltözetének ékességeiről) az eltemetett személyt a lelőhely első foglalójának, s így névadójának vélte, lényegében a személynévvel alkotott helynevek közé sorolva Benepusztá nevét. A nyelvészet tárgykörébe tartozó megállapítások tehát már a korszak emlékeit vizsgáló tudományterület első, kezdeti lépéseinél is jelen voltak.

Néhány évtized múltán sor került egy etnikai azonosítást célzó ásatásra is. A helyszín ezúttal Heves megye volt. Füzesabony, Mezőtárkány és Szihalom környékén a Százdi alapítólevél (1067) által említett toponimák (*Besenyők útja*, *Besenyők sírja*, *Besenyők kútja*) jól azonosíthatók a mai Apátipusztá területére. Bartalos Gyula egri kanonok, a kitűnő régész ösztönzésére Foltiny János irányításával ennek eredményeként került sor Heves megyében az első 10–11. századi sír

feltárása Füzesabony–Réthy-tanyán 1885-ben, a besenyő emlékek kutatásának jegyében. Egy mellkereszttel és edénnyel elhantolt kislány sírját találták meg. A nagy valószínűséggel magányosan eltemetett sír csekély számú és a 10–11. század fordulójának régészeti emlékei közé jól beilleszthető mellékletei azonban nem adnak lehetőséget arra, hogy azokat egy meghatározott, a magyartól eltérő (besenyő) etnikumhoz kössük (RÉVÉSZ 2008: 181, 448–450).

A 10–11. századi leletanyag első felosztása is etnikai alapon történt. HAMPEL JÓZSEF a gazdag leletanyagú lovas, fegyveres, felékszerezett, nemesfém ruhadíszes temetkezéseket tartotta a honfoglaló magyarok, míg a szegényes karikaékszerekkel eltemetetteket a helyben talált, zömmel szláv népesség hagyatékának (1907). Ez a hosszú ideig uralkodó osztályozás visszahatott más tudományágak, így a nyelvész KNIEZSA ISTVÁN, vagy később a történész KRISTÓ GYULA munkásságára is. A régészet (ma már hozzátehetjük: sajnos!) más tudományágaktól is kapott irányelveket a saját forrásanyagának az értékelésére. GYÖRFFY GYÖRGY ez irányú munkásságának ezúttal csak két elemét említem meg. GYÖRFFY a fejedelmi család tagjainak puszta személyneveiből képzett helynevek térképezése és értelmezése nyomán olyan birtoklás-, politika- és eseménytörténeti láncolatot épített fel (1970), amelyhez a korszak vezető régész kutatóinak zöme igyekezett hozzá illeszteni a régészeti adatok értelmezését. Hasonló hatást gyakoroltak a kutatásra GYÖRFFYnek a 10–11. századi magyar állam és társadalom szervezetére vonatkozó megállapításai (1959). Ezek közül elsősorban a dukátusi területekre, s azok feltételezett kabar etnikumú népességére vonatkozó nézetek évtizedekre megszabták a jelzett területeken előkerült régészeti hagyaték értékelésének korlátait.

HAMPEL és GYÖRFFY téziseinek a hatása sok tekintetben napjainkban is hat egyes régészeti szakmunkákban, főként az ország határain túli kutatók körében. Hatásuk a hazai szakirodalomban sem múlt el teljesen annak ellenére, hogy HAMPEL megjegyzéseit SZŐKE BÉLA korrigálta, s a 10–11. századi lelethorizont etnikai felosztása helyett a társadalmi rétegek és az időbeliség alapján történő csoportok meghatározását javasolta (1962). GYÖRFFYnek a korai helyneveinkkel kapcsolatos nézeteit pedig egy szegedi kutatókból álló munkacsoport vette alapos kritika alá (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973, 1974).

A tisztázó szándékú viták a régészetben belül is lezajlottak, ezek egyik (témánk szempontjából lényeges) felvonása BÁLINT CSANÁD kandidátusi disszertációja körül bontakozott ki a szerző és az opponens DIENES ISTVÁN között (DIENES-KRISTÓ 1978: 107–108, BÁLINT 1978: 264–265). Bírálatában DIENES számonkérte a jelölttől, hogy miért nem használta fel munkája során a nézetei szerint a régészeti leletekkel egyenértékű történeti földrajzi eredményeket, az ún. korai típusú helyneveket? Válaszában BÁLINT CSANÁD részletesen rámutatott az alábbiakra: ezeknek a helyneveknek az időrendje nem tisztázott. Egy-egy település mai határai nem feltétlenül azonosak a 10–11. századi településhatárokkal. Ennek következtében korántsem biztos, hogy valamely község mai határából előkerült

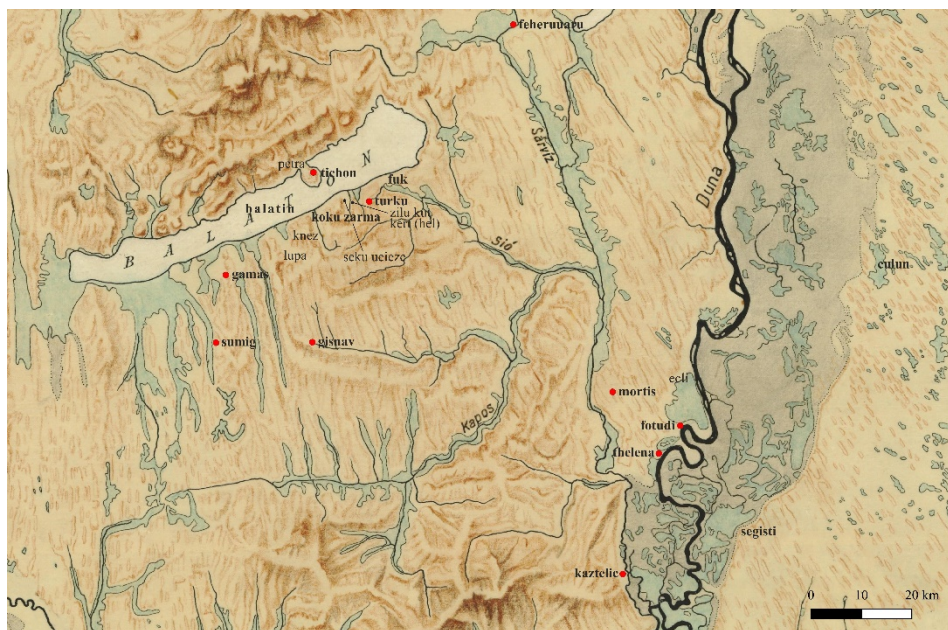
temető a jelzett időszakban is ahhoz a településhez kötődött. Ráadásul nem egy esetben a korai helynévvel jelzett község határából akár négy-öt temetőt is ismerünk, s eldönthetetlen, hogy melyik népessége volt hajdan a település névadója. Ezt tovább bonyolítja, hogy jó esetben még további, mindeddig felfedezetlen temetők is rejtőzködhettek a föld alatt. Végezetül BÁLINT felhívta a figyelmet arra, hogy a törzsnevekből vagy népnevekből alakult helynevekkel megnevezett falvak határából előkerült temetők leletanyaga semmiben sem tér el a Kárpát-medence más tájain megismert kortársaikétól. Itt félreérthetetlenül arra utalt, hogy akkoriban GYÖRFFY és az ő hipotéziseit elfogadó régészek szerint a *berény*, *varsány*, *eszlár* és hasonló, török eredetű (vagy annak tartott) szavakból alakult helyneveket a kabarokhoz kötötték, s a határukból előkerült temetőket a kabar régészeti hagyaték reprezentánsainak tekintették.

3. Amennyiben tehát arra keresünk választ, hogy a régészet a maga módszertanával és adatbázisával hozzá tud-e szólni egy adott terület (jelen esetben a Tihanyi alapítólevélben említett települések környéke) nyelvi és etnikai kérdéseire, a BÁLINT CSANÁD által megkezdett úton érdemes tovább haladni, természetesen az újabb eredményekkel kiegészítve a vizsgálat módszertanát. A mai, de akár a középkori oklevelekben említett települések és a közelükben előkerült temetők viszonyát illetően további kételyeket is megfogalmazhatunk. Először is nem tisztázott, hogy mit jelent ezekben a korai századokban a *falu* fogalma? A régészeti terepbejárásokon ugyanis többnyire nem egyetlen, felszíni leletekkel jól meghatározható kiterjedésű település helyét találjuk, hanem egymástól néhány tucat, vagy akár több száz méterre elhelyezkedő kisebb-nagyobb települési foltokat. Az esetek többségében eldönthetetlen, hogy ezek egyszerre, egy időben, vagy egymást követően létezett szálláshelyek és gazdasági egységek voltak, s utóbbi esetben milyen időbeli távolságra voltak egymástól. Egyáltalán: nagyon nehezen határozható meg, hogy hol végződik az egyik település, s hol kezdődik a másik.

Ami pedig a temetőket illeti: nem tudjuk, hogy azokat, amelyek több tucat, vagy több száz sírt rejtettek, egy vagy több település használta-e. Vagy éppen megfordítva: egy település különböző családjai esetleg más-más közeli temetőkben hantolták el a halottaikat. Ma már nyilvánvaló, hogy a 10–11. századi temetők rendszerezéséhez sem a HAMPEL-féle etnikai (1907), sem a SZÖKE BÉLA-féle, vezető és középrétegre, valamint köznépre bontott társadalmi elkülönítés (1962) nem alkalmas, hiszen egy-egy lelőhelyen különböző társadalmi rétegekhez tartozó egyének is nyughattak. E patthelyzetten KOVÁCS LÁSZLÓ úgy próbált túllépni, hogy újfajta osztályozást javasolt, melynek alapja (az etnikai és az osztálykategóriákat elvetve) kizárólag a temetők használati idejének a hossza, s az eltemetettek száma lenne (2013). Magam felhasználtam ugyan KOVÁCS LÁSZLÓ eredményeit, mégis más úton indultam el. Úgy vélem, hogy azt kell vizsgálat alá venni, hogy egy-egy régió lelőhelyei milyen jellegzetességeket mutatnak a temetők

szerkezete, használati idejének hossza, leletanyagának összetétele és jellegzetességei, illetve a temetkezési szokások tekintetében. A Keleti-Kárpátoktól a Duna–Ipoly vonaláig terjedő terület e szempontok szerint végzett értékelése eredményesnek tűnik. Sikertelenül olyan csoportokat elkülöníteni egymástól térben és időben, amelyek a korabeli népesség rendkívül változatos összetételére utalnak (RÉVÉSZ 2020). Ennek megítélésére azonban, hogy e csoportok között milyen etnikai vagy nyelvi különbségek voltak (lehetek), régészként, kompetencia hiányában nem vállalkozhattam. Ezt előre bocsátva szeretném az alábbiakban felvázolni a Dél-Dunántúlról kibontakozó régészeti képet.

4. HOFFMANN ISTVÁN megállapításai szerint a Tihanyi alapítólevélben említett helységek négy térségben csoportosulnak: az első a Balaton közepső partvidékének északi és déli, somogyi oldalán, a második ugyancsak Somogyban a hajdani Füzegy (ma: Koppány) patak mentén, a harmadik Tolna megyében, Fadd környékén, a negyedik pedig dunai ártér és az Örjeg mocsaraitól keletre lévő Kollon tó vidékén helyezkedik el (2010: 222–226). (Lásd ehhez az 1. térképet!)

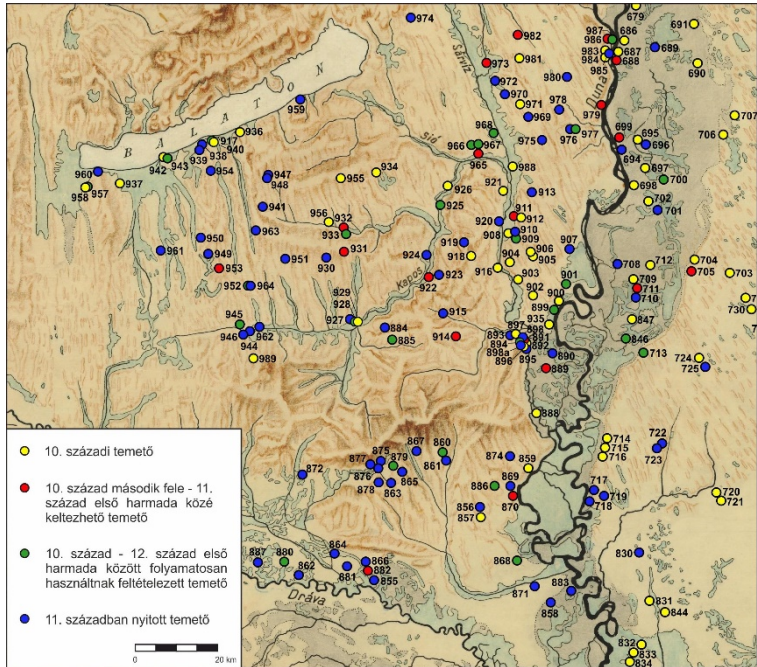
1. térkép. A Tihanyi alapítólevélben említett birtokok (HOFFMANN 2010 térképe nyomán)

A Tihanyi alapítólevélben szereplő helynevekről bizonyosan tudjuk, hogy az oklevél kiállításának idején (1055) már léteztek. Arról azonban nincsen tudásunk, hogy mikor keletkeztek. Régészeti környezetük vizsgálata során ezért indokolt áttekinteni tágabb környékük, az egész Dél- és Kelet-Dunántúl 10–11. századi régészeti hagyatékát, kitekintéssel a 9. századra is. A szűkre szabott területi korlátok miatt jelen esetben természetesen nincsen módom a részletes elemzést

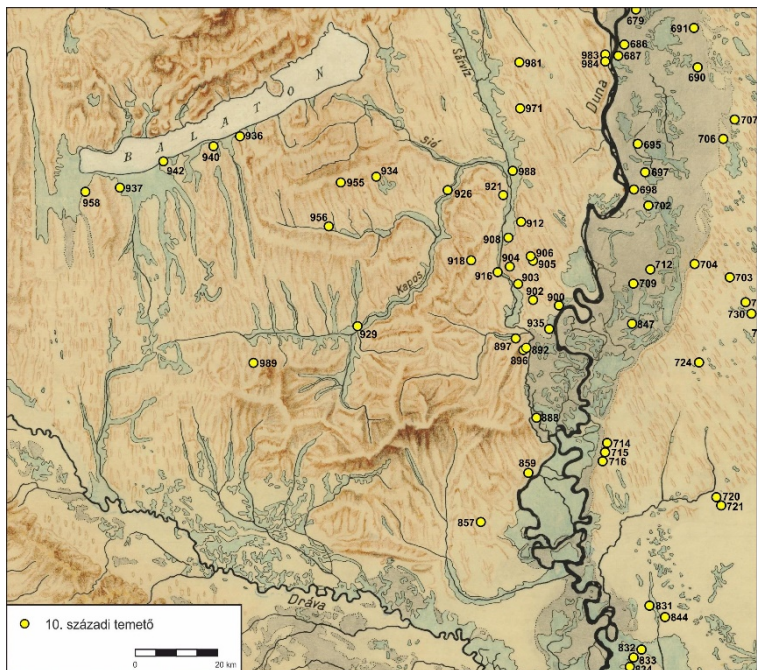
közzé tenni, így csak a leletanyag rövid, általános ismertetésére és az abból levonható következtetésekre szorítkozom.

Témánk szempontjából kulcsfontosságú lenne annak ismerete, hogy kik alkották a térség 9. századi lakosságát. Erre vonatkozóan azonban rendkívül kevés adattal rendelkezünk. Mindössze két olyan temetőről van tudomásunk, amelyeket a 9. század folyamán használtak. Az egyik Vörs-Papkert B. lelőhelyről származik, ahol kései avar, 9. századi és 10. századi temetkezések egyaránt napvilágra kerültek (KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996). A lelőhely azonban közöletlen, az előzetes jelentések alapján nem dönthető el, hogy a temetkezések folyamatosak voltak-e, avagy mindhárom korszakban más-más népesség tagjai temetkeztek ugyanarra a dombra, mit sem tudva elődeik sírjairól. A másik, 88 sírral teljesen feltárt lelőhely Kaposvár-61. sz. út nyomvonalán került elő. A rendkívül szegényes mellékletekkel eltemetett népesség etnikumát régészeti módszerekkel lehetetlen meghatározni, a feltárás eredményeként egy karakter nélküli népesség képe rajzolódik elénk (BÁRDOS 1985). A Kapos folyó túlszéljén, a kaposszentjakabi apátság újabb ásatásai arra utalnak, hogy ott egy korai, 9. századi templom és föld-favár is lehetett (MOLNÁR 2018). A közelben pedig több olyan késő avar temető található, melyek legfiatalabb periódusát a 9. század első felére keltezik a kutatók (KÖLTŐ–VARGA 2019: 196–197). A vörsi és a kaposvári temetőben egyaránt ún. korhasztásos módon temették el a halottakat. A korai szláv hamvasztásos temetkezéseknek az egész Dél-Dunántúlon semmilyen nyoma nincs. Régészeti szempontból tehát nem látunk olyan népességet, amelyhez egy korai szláv helynévi réteg lenne köthető. Egyre több jel utal viszont arra, hogy a kései avar temetők egy részének használata nem ért véget a 8–9. század fordulóján, hanem tovább tart egészen a 830–850-es évekig (vagy legalábbis az avar korról foglalkozó kollégák pillanatnyilag ezt az időszakot tartják a felső időhatárnak; vö. KÖLTŐ–VARGA 2019, SZÜCSI 2019: 174–176). Vörs és Kaposvár kivételével viszont az egész Dél-Dunántúlról, sőt a Kelet-Dunántúlról is hiányoznak továbbra is a Zalavár, Szombathely, Sopronkőhida térségére a 9. század második felében jellemző Karoling peremkultúra temetői és leletei. A régészeti kutatások jelenlegi állása mellett tehát e terület a magyar honfoglalás idején vagy lakatlan (esetleg rendkívül gyéren lakott) lehetett, vagy az avar kor végi temetők keltezésének módosítása révén egy elszegényedett avar eredetű népesség jelenlétével kell számolnunk. Ez utóbbi feltevést azonban csak alapos régészeti elemzések és minél több számításba vehető sír terméstudományos keltezése segítségével tudnánk alátámasztani.

A Dél-Dunántúlról a 10–11. század időszakából 144 lelőhelyet: sírt, kisebb-nagyobb temetőrészletet vagy teljesen feltárt temetőt ismerünk (2. térkép). A temetők száma sajnos nagyon alacsony, így a töredékes forrásokból levont következtetések is óvatosságot igényelnek. Mindössze 33 olyan lelőhelyünk van, amelyek használata csak a 10. századra korlátozódik. Ezek elhelyezkedése eléggé mozaikszerű, egyáltalán nem fedik le a teljes térséget (3. térkép).

2. térkép. Temetők, temetőrészletek és sírok a Dél-Dunántúl régészeti anyagában

3. térkép. 10. századi temetők a Dél-Dunántúl régészeti anyagában

A Tihanyi alapítólevélben említett fok (a Balatonból kifolyó, részben a mai Sióval azonosítható kis ér) és a ma már nem létező, valaha Boglár és Lelle között elhelyezkedő *Gamás* (**gamas**) között lévő helységek (HOFFMANN 2010: 56–93) területéről vagy azok szűkebb környezetéből mindeddig nem ismerünk bizonyosan 10. század első felére keltezhető temetőket. A korai lelőhelyek egyik jellegzetes csoportja a Balaton délnyugati partvidékén (Somogyi parti sík, Nagyberek, Kisbalaton) helyezkedik el, Balatonszemes és Vörs között (HEGYI–VARGA 2015). A régészek által feltárt vagy leletmentett lelőhelyek egy része magányos férfi sírokat, (Fonyód, Balatonszemes, Balatonlelle), vagy alacsony sírszámú temetőket (Balatonújlak: 17 sír, Vörs-Papkert B.: 47 sír) rejtett. A férfiak mellett többnyire íjászfelszerelést, veretes öveket, lovas temetkezést találtak, a női sírokból rombusz, négyzet alakú vagy csüngőtagos aranyozott ezüst ruhadíszeket ismerünk, s egy részük mellett ugyancsak lovas temetkezést tártak fel. Viseletük ékességei voltak a hajfonatkorongok, közöttük a 10. századi ötvösművészet élvonalába sorolható, mitikus állatalakot ábrázoló balatonújlaki korongpárral. E gazdagság alapját legalább részben a kalandozó hadjáratok adhatták, a sírokban ugyanis a 10. század első felében uralkodó itáliai királyok mindegyikének az érmei felbukkantak. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy e vázlatosan bemutatott lelőhelycsoport szinte minden vonásában élesen elválik a többi, velük egykorú dél-dunántúli lelőhelytől. Somogy, Tolna és Baranya megyék egyéb területeiről összesen sem ismerünk annyi fegyveres, rangjelző tárgyakkal, lóval vagy lószerszámmal eltemetett férfit, díszruhás és hajfonatkoronggal felékszerezett nőt, mint a Balatonszemes és Vörs között található lelőhelyekről. E rövid életű szállások és temetők népességének további sorsáról nincsenek adataink. Mindössze két töredékes (Fonyód-Sándor u., Balatonlelle-Irmapusztja), és egy teljesen feltárt (Vörs-Majori-dűlő, 404 sír) temető jelez olyan közösségeket, amelyek még a 10. században telepedtek meg e vidéken, s utódaik még a 11. század első felében is ott éltek. A temetkezési szokások és a leletanyag összetétele Vörs esetében határozottan sztyeppe, a honfoglaló magyarokra jellemző vonásokat mutat. Témánk szempontjából a legfontosabbak azok a temetők lennének, amelyeket az alapítólevél kiállításának idején használtak a közeli települések lakói. Sajnálatos módon azonban ezek kivétel nélkül olyan néhány síros töredékek, amelyeknek így sem a megnyitását, sem a felhagyásának idejét pontosan nem tudjuk meghatározni. Közülük néhány az elpusztult Gamás közelében fekszik (Balatonboglár-Kilátó, Balatonboglár-Berekre-dűlő, Szöllősgyörök). Ezekről keletre egyedül Zamárdiból ismerünk egy etnikai szempontból értékelhetetlen temetőroncsot. Ennek kapcsán viszont szeretném egy alapvető módszertani problémára felhívni a figyelmet. A fentiekből ugyanis egyértelmű, hogy az alapítólevél a Balaton déli partján többnyire olyan helyeket nevez meg, ahonnan a 10–11. században temetőket nem ismerünk, ahol viszont az utóbbiak előkerülnek, azok viszont többnyire nem szerepelnek az írott forrásokban. Ez arra figyelmeztet, hogy akár az írott forrásokat,

akár a régészeti leleteket csak korlátozott módon és nagy körültekintéssel lehet településtörténeti rekonstrukcióra felhasználni.

A Balaton déli partjától kissé távolabb, a Koppány-patak völgyében fekszik az alapítólevélben említett *Disznó (gisnav)* helység, amelyet a kutatás a mai Kisbárapáti község helyére lokalizált (HOFFMANN 2010: 98–101). Tágabb körzetéből ismerünk pusztán 10. századi temetőket (Tengőd, Nagyszokoly, Törökkoppány-Temetődomb), de olyanokat is, amelyeket e században nyitottak, s tovább használtak a 11. század folyamán is (Szakcs-Deák F. u., Koppányszántó-Belterület, Koppányszántó-Homokbánya). A lelőhelyek a Koppány-patak középső folyásvidékén sűrűsödnek, s töredékességük ellenére is egy komolyabb 10. századi települési gócot rajzolnak ki. A 11. századi temetőmaradványok viszont nem itt, hanem valamivel nyugatabbra csoportosulnak, a Várongtól Libickozmaig húzódó területsávban. A tucatnyi lelőhely annyira töredékes, hogy a térség lakottságán kívül további következtetések levonására nem alkalmasak. Az egyetlen kivétel viszont annál fontosabb a számunkra: *gisnav locus* közvetlen északi szomszédságában, Fiad-Kérpusztán 388 sírral közel teljesen feltártak 1949–1951 között egy temetőt, amelyet a 10. század utolsó negyedétől a 11. század végéig használtak (NEMESKÉRI-LIPTÁK-SZŐKE 1953: 205–207). Aligha kétséges, hogy az ott eltemetettek pontosan tudták, hol helyezkedik el az alapítólevélben említett *fizeg, munorau kereku, uluues megaia, monarau bukur, fizeg azaa, brokina, kurtuel fa, hurhu*. A temetőt létesítő közösség etnikumát a korabeli tudománypolitikai elvárások nyomán szlávként határozták meg. Mégis éppen e lelőhely feldolgozása során jutott néhány esztendő múltán SZŐKE BÉLA arra a megállapításra, hogy a fiadi és más hasonló szegényes temetők a 11. századi Magyar Királyság nehezen meghatározható etnikumú, de a központi területeken zömmel magyar közrendű elemeinek hagyatékát rejti. A temetkezési szokások, a csontvázak embertani jellemzői a gazdag leletanyagú, korábban is magyarnak elfogadott sírok egy részéhez kötik e réteget csakúgy, mint a leletanyaguk bizonyos elemei (Fiad-Kérpusztán például a viselet csüngőtágos ruhaveretei) (SZŐKE 1962). A régészet azonban a maga eszközeivel ennél tovább nem tud menni az etnikum meghatározásának kérdésében. Csábító lenne ugyan a lelőhely nevéből (Kérpuszta) az ott eltemetettek törzsi, etnikai hovatartozására következtetni, ez azonban pusztán régészeti módszerekkel nem lehetséges, a történeti, nyelvészeti kísérleteket pedig számos nehézség terheli (HOFFMANN-TÓTH 2016: 273–286).

A Tihanyi alapítólevélben említett helyek következő csoportja (**ecli, mortis, fotudi, thelena**) a Dél-Mezőföldön található. Zömmel annak a hatalmas mocsárvilágnak a peremén, mely elnyelte a Duna és az Örjég vizét, délen pedig a Tolnai és a Kalocsai-Sárvízben folytatódott. E mocsár délnyugati szegélyén feküdt az oklevélben említett **kaztelic**, a délkeletin pedig **segisti**. Utóbbi már a Duna–Tisza közén található csakúgy, mint **culun**.

Míg **fotudi** (*Fadd*) és **thelena** (*Tolna*) ma is létező települések, **ecli** és **mortis** pontos elhelyezkedése vitatott. HOFFMANN ISTVÁN rekonstrukciója szerint előbbi a Fadd és Gerjen falu között a Dunába szakadó kis pataknál keresendő, míg utóbbi Szedres, Tengelic és Fadd határának találkozásánál lévő mai Felső- és Alsópáti puszta területén helyezkedhetett el (2010: 111–117, 160–162). Szerencsés módon e térségből több 10–11. századi lelőhelyet ismerünk (ÓDOR 1999).

Tolna-Mözs határában az M6-os autópálya építése során találtak egy öt sírral teljesen feltárt kis temetőt, négy sírban nem volt melléklet, az ötödik viszont ezüst veretes díszruhában, keleti típusú gömbsorcsüngős fülbevalóval eltemetett nőt rejtett. Hasonlóan gazdag ruházatú nő nyugodott a tolnai Római Katolikus templom mellett felfedezett sírban, csüngős ingnyakdíszekkel. Ilyen típusú ruhaverekek kerültek elő Szedres-Hídjapuszta négy feltárt sírjának egyikéből is, míg Tengelic-Középhídvégen egy szőlőültetés során lelt állítólagos lovas sírban rombusz alakú ingnyakdíszeket találtak. Szedres-Ifigéniapuszta három síros kis temetőjében egy nő jelképes lovas temetkezéséből rozettás lószerszámveretek kerültek elő. Hasonló rozettás lószerszámveretes sír leleteit vásárolta meg Tengelic határából, közelebbi lelőhely meghatározás nélkül a Magyar Nemzeti Múzeum. Ugyancsak Tengelic határában a Sertésszállásoknál egy közel teljes, 26 síros temetőt mentettek meg. A szegényes, többnyire melléklet nélküli sírok közül kiemelkedik egy lószerszámmal, íjászfelszereléssel elhantolt férfi és egy ezüst díszruhás nő temetkezése. Hasonló jellegű láncolata folytatódik a Sió és a Sárvíz mentén északi irányban Kajdacson, Nagydorogon át egészen Vajtaig.

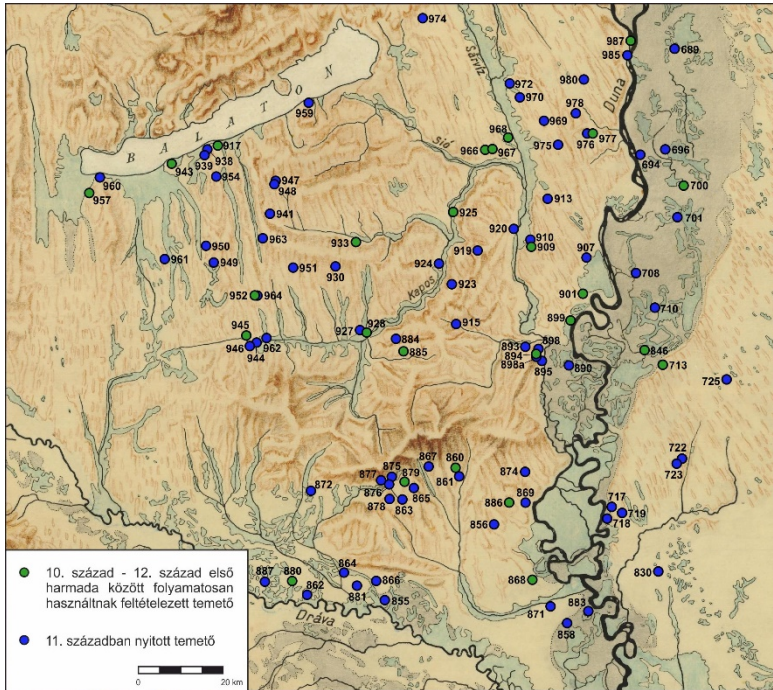
Úgy tűnik, a környéken a 10. században olyan közösségek szálltak meg, amelyek vezető családjai lányaik-asszonyaik ruházatának vagy lószerszámának a felékesítésében jeleskedtek. Az 1-3-5-26 sírből álló kis temetőik viszonylag gyakori helyváltoztatásról, s kis létszámú szállásokról tanúskodnak. Fegyverrel eltemetett férfit alig, rangjelző tárgyat birtoklót pedig egyáltalán nem találunk közöttük. Hagyatékuk jól beilleszthető a honfoglaló magyarság keleties elemei közé, s akár ők is lehettek azok a magyar nyelvű csoportok, amelyek első foglalként a 10. század folyamán az alapítólevél magyar nyelvhasználókra utaló helyneveit adták. A térségben több gazdag leletanyagú, magányos női sír is előkerült. Csábító lenne arra gondolni, hogy valamelyik azonos a **fotudi** határában említett **lean syher**rel, régészetiileg azonban ezt nem tudjuk bizonyítani, igaz, kizárni sem. Az azonban bizonyos, hogy e közösségek ezen a területen nem érték meg még az ezredforduló éveit sem. Ismerünk azonban néhány olyan temetőt, melyeket még a 10. században kezdtek használni, s a 11. században is temetkeztek ugyanoda. Tolna-Mözs-Szárazdombon 89 sírral csaknem teljesen feltártak egy, a 10. század közelebről nem meghatározható időszakában nyitott temetőt, amelyet egy szétszántott sírből származó Salamon (1063–1074) érme alapján a Tihanyi alapítólevél kiállítása (1055) idején még biztosan használtak (MÉSZÁROS 1975). A szegényes

leletanyagból egy díszesebben felruházott nő és egy zablával, nyilakkal eltemetett férfi emelkedik ki, nyílhegyköteget még további négy férfi mellett találtak. Hasonló jellegű lehetett az a temető is, melynek 26 sírját sikerült megmenteni Fadd-Jegeshegyen, egy további, ebbe a periódusba sorolható lelőhelyet Kajdacs-Érimalomnál szinte teljesen megsemmisítettek (ÓDOR 1999: 154–155). E csekély nyomok azt sejtetik, hogy a 10–11. századi folyamatos használatú temetők hasonló jellegűek voltak, mint 10. századi elődeik e területen. Ez arra utalhat, hogy a Dunántúl birtokba vétele után az annak déli, délkeleti részére betelepülő csoportok ugyanabból a kulturális (és talán nyelvi) közegeből érkeztek oda. Dél- és Kelet-Dunántúl temetői régészeti jellemzőiket tekintve szoros szálakkal kapcsolódnak a Mátra- és Bükkalja leletanyagához, a Heves-Eger-Kistokaj temetőcsoporthoz (RÉVÉSZ 2020: 259–324). Hasonló eredményre jutott korábban az embertani adatok alapján ÉRY KINGA is (1994). Ez alól, mint láttuk, csupán a Balaton délnyugati partvidékét megszálló közösségek jelentettek kivételt, amelyek a Felső-Tisza-vidék temetőihez hasonlatosak.

Izgalmas kérdés lenne az alapítólevélnek a Balaton mellett egyetlen bizonyosan szláv nyelvhasználókra utaló helyneve, **castelic**, **kaztelic** régészeti környezetét megismerni. HOFFMANN ISTVÁN amellelt érvelt, hogy ez a ma már nem létező *Kesztölc* a mai Várdomb község területén keresendő (2010: 126–139). Sajnos Várdombról nem ismerünk korszakunkba sorolható lelőhelyet, hamvasztásos szláv temetkezéseket pedig végképp nem. Csupán annyit mondhatunk, hogy annak tágabb körzetében, Szekszárd határában számos 10. századi (Hidaspetre, Baktahegy, Gyűszűvölgy), 10–11. századi folyamatos használatú (Csötönyi völgy, Kálvária-domb), valamint 11. századi (Batitorok, Ebespuszta, Jobbremete, Porkoláb-völgy) temetőmaradvány kimutatható. Ezek kivétel nélkül töredékes lelőhelyek. Leletanyaguk semmilyen vonatkozásban nem tér el a Dél-Dunántúlon megfigyelhető jellegzetességektől, így eltérő etnikum feltételezésére sem alkalmas.

A Tihanyi alapítólevél két halastavat említ a Duna–Tisza közén. Egyikük a Sükösd határába lokalizálható **segisti** (HOFFMANN 2010: 208–214). Sükösdről csak egy feldúlt 10–11. századi temető szórvány leleteit ismerjük csakúgy, mint a szomszédos Hajós-Érsekhalomról. Az elmúlt évek során előkerült, jelenleg még közöletlen 10. századi sírok és temetők (Dusnok, Fajsz-Kováshalom, mindkettőn rozettás lószerszamos női sírokkal, Nemesnádudvar) egy rangos közösség jelenlétére utalnak. Ugyanez mondható el a mai Izsák területén lévő **culun**, a Kolon tó környezetéről (HOFFMANN 2010: 170–175). Izsák-Balázspusztán egy gazdag tarsolylemezes, veretes övvel, lóval, csontlemezes nyereggel eltemetett férfi magányos sírját találták, s ehhez az időszakhoz köthető a Soltszentimrén rozettás lószerszámveretekkel, palmettás csontlemezekkel ékes nyereggel elhantolt nő is. 11. századi temetőket azonban a környéken eddig nem találtak.

5. A leletanyag rövid és hely hiányában hangsúlyozottan csupán vázlatos áttekintése nyomán megfigyeléseinket az alábbiakban összegezhjük.

4. térkép. A Tihanyi alapítólevél kiállítására idején használt temetők a Dél-Dunántúlon

a) A területről hamvasztásos, szlávnak tekinthető sírokat nem ismerünk. Teljes egészében hiányoznak annak a KRISTÓ által feltételezett szláv alaplakosság-
nak az emlékei, amely az általa szlávként meghatározott helyneveket átadhatták volna. Biztosan 9. századi, de már csontvázás, a Karoling peremkultúra lelethorizontjához sorolható temetkezések Kaposvár és Vörs körzetében található, ezek etnikumának és nyelvének meghatározása nem lehetséges. A kései avar temetők egy részének a használata átnyúlik a 9. század első felére, de az még igazolásra vár, hogy népességük megérte-e a magyar honfoglalást.

b) A 10. század folyamán kis létszámú, helyüket gyakran változtató csoportok jelennek meg a térségben. Ez már eleve felveti azt a kérdést, hogy az általuk adott, használt földrajzi nevek megélhették-e a 11. század közepét. Keleti elemeket hordozó régészeti hagyatékuk megnevezésére kifejezetten összefoglaló (s nem nyelvi vagy etnikai) értelemben használom a *honfoglaló magyar* elnevezést. A korábban egységesnek tekintett anyagi és szellemi kultúrájuk egymástól elkülöníthető csoportokra osztható, esetünkben a Dél-Balaton nyugati partvidékén megtelepedtek szoros szálakkal kötődnek a Felső-Tisza-vidék korabeli népességéhez, míg a többi térség lakói inkább a Mátra- és Bükkalja közösségeivel mutatnak rokonságot. A Tihanyi alapítólevélben megjelenő helyek és a régészeti leletek a Dél-Mezőföldön (Tolna és Fadd térségében), valamint Kolon és Sükösd térségében

teljes mértékben, a Füzegy (Koppány) patak völgyében részben, **fuk** (a Balatonból kifolyó, részben a Sióval azonosítható kis ér) és **gamas** (Boglárlelle határa) pedig egyáltalán nem fedik egymást.

c) Elsősorban a Dél-Mezőföldön, valamint a délnyugati Balaton-parton számolhatunk olyan, szegényesebb leletanyagú, de a honfoglaló magyar kultúrhorizontba sorolható lelőhelyekkel, melyek lakói a 10. századtól a Tihanyi alapítólevél kiállításának idejéig folyamatosan használták szegényes leletanyagú temetőiket, de hasonlók kisebb számban a Koppány-völgyben is vannak. Népesebb és sűrűbb hálózatot alkotó falvak a 11. században jelennek meg. Ezek lakói azonban már az egységesülő Kárpát-medencei anyagi kultúra karikaékszereit használták, s a honfoglalók, valamint az általuk helyben talált avar, szláv és más népelemek hagyatéka e lelethorizonton belül nehezen különíthető el.

Irodalom

- BÁLINT CSANÁD 1978. Válasz Dienes Istvánnak. *Archeológiai Értesítő* 105: 264–268.
- BÁLINT CSANÁD 2006. Az etnosz a korai középkorban. A kutatás lehetőségei és gátjai. *Századok* 140: 277–347.
- BÁRDOS EDITH 1985. IX. századi temető Kaposvár határában. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 7: 5–46.
- DIENES ISTVÁN–KRISTÓ GYULA 1978. Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *Archeológiai Értesítő* 105: 107–129.
- ÉRY KINGA 1994. A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 217–224.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeológiai Értesítő* 97: 191–242.
- HAMPEL JÓZSEF 1907. *Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- HEGYI BORBÁLA–VARGA MÁTÉ 2015. Somogy megye 10–11. századi temetőinek és sírleleteinek kutatása a kezdetektől napjainkig. *Magyar Régészet Online 2015 tél*: 1–8.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névérték Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. *A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében*. *Századok* 150: 257–318.
- JANKOVICH MIKLÓS 1834. Egy magyar hősnék — hihetőleg Bene vitéznek — ki még a X. század elején Solt fejedelemmel I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újonnan felfedezett tetemeiről s öltözetének ékességeiről. *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 1834*. 2: 281–296.

- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 1–2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 2: 365–472.
- KOVÁCS LÁSZLÓ 2013. A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: RÉVÉSZ LÁSZLÓ–WOLF MÁRIA szerk., *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Östörténeti Témacsoport–Martin Opitz Kiadó. 511–604.
- KÖLTŐ LÁSZLÓ–SZENTPÉTERI JÓZSEF 1996. A 8–10. századi kontinuitás kérdései a vörsi 8–10. századi temető kapcsán. In: BALAZIC, JANEZ–VÁNDOR, LÁSZLÓ szerk., *Ljudje ob Muri — Népek a Mura mentén — Völker an der Mur — Ljudi uz Muru: Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995.* Murska Sobota–Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum. 101–109.
- KÖLTŐ LÁSZLÓ–VARGA MÁTÉ 2019. Kaposvár és környéke az avar korban és a kora Árpád-korban. *Hadtudományi Szemle 12* (különszám): 177–200.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok 134*: 3–44.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez 1–2.* Acta Historica Szegediensis. Tomus 44., 48. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- MÉSZÁROS GYULA 1975. A mőzs-szárazdombi X–XI. századi magyar köznépi temető. *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 4–5*: 3–76.
- MOLNÁR ISTVÁN 2018. Újabb kutatás a kaposzentjakabi apátság területén 2. A 2016-ban végzett régészeti feltárás. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 5*: 141–142.
- NEMESKÉRI JÁNOS–LIPTÁK PÁL–SZÓKE BÉLA 1953. Le cimetière du XIe siècle de Képuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 3*: 205–370.
- ÓDOR JÁNOS 1999. Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 21*: 151–173.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2008. *Heves megye 10–11. századi temetői.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest–Szeged, Magyar Nemzeti Múzeum–Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2020. *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Budapest–Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete–Magyar Nemzeti Múzeum.
- SZÓKE BÉLA 1962. *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* Régészeti Tanulmányok 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZÜCSI FRIGYES 2019. *Temetkezési szokások az avar kori Mezőföldön és az 5–10. századi térhasználati és kontinuitási kérdések.* Doktori (PhD-) értekezés. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar.
URL: http://real-phd.mtak.hu/833/1/Szucs_Frigyes_disszertacio.pdf

Archaeological milieu of the toponyms in the founding charter of the Abbey of Tihany

The nearly one hundred place names of the Tihany Charter (1055) are fundamental for the history of Hungarian language. Recently, the historian Gyula Kristó and the linguist István Hoffmann have come to radically different conclusions about the ethnicity of the toponyms. In this paper, we have reviewed the cemeteries of the period in the vicinity and in the wider surroundings of the places mentioned in the founding charter. We found that archaeology can only shed light on this controversial issue, with only very limited extent.

Keywords: founding charter of the Abbey of Tihany, linguistics, toponyms, archaeology, 9th–11th century

Révész László
ORCID: 0000-0002-0658-1980
Szegedi Tudományegyetem
laszlo.revesz@szte.hu